

Tanulmányok

Mi tanulhat Európa Friedrich Listtől?

Csontos Tamás Tibor - Helena Drdlová

DOI: 10.14267/VILPOL2026.01.08

Az esszé szerint az EU 2025-re útelágazáshoz érkezett: az USA-val és Kínával szembeni technológiai lemaradás és a stratégiai függőségek „külső periferizálódást”, míg az Észak–Dél és Nyugat–Kelet fejlettségi szakadék „belső periferizálódást” okoz. A szerzők a Draghi-jelentést kiegészítve amellet érvelnek, hogy e kettős válság hátterében a neoliberalis örökség áll: aszimmetrikus integráció, költségalapú versenystratégia, iparpolitikai visszavonulás és a technológiai fejlődés piacra bízása. Friedrich List „fejlődésgazdaságtani” nézőpontjára támaszkodva öt tanulságot adnak: (1) szimmetrikus integráció és felzárkóztatás; (2) a termelőerők – intézmények, tudás, infrastruktúra – építése a rövid távú piaci érték helyett; (3) iparpolitika mint kulturális-társadalmi küldetés; (4) innováció és technológia aktív irányítása; (5) a közérdek elsődlegessége a magánérdekkel szemben. Céljuk egy ellenállóbb, egységesebb Európa, amely képes megállítani a belső és külső pozícióvesztést és új pályát nyit.

Öt tanulság az európai iparpolitika kialakításához

Az Európai Unió a modern világtörténelem egyik legambiciózusabb politikai és gazdasági integrációs vállalkozása, amely döntő szerepet játszott a kontinens tartós békéjének és intézményes stabilitásának megteremtésében. Az egységes piac és a monetáris unió létrehozása olyan történelmi léptékű gazdaságpolitikai innovációt jelentett, amely alapvetően alakította át Európa fejlődési pályáját.

A hidegháború lezárultát követően az EU képes volt befogadni és demokratikus modernizációs keretek közé terelni Kelet-Közép-Európa volt szocialista államait, lehetővé téve, hogy milliók kapcsolódjanak be a nyugati társadalmi és gazdasági modell kibontakozó lehetőségeibe. E folyamat nyomán az uniós tagság máig a régió egyik legfontosabb fejlődési erőforrása. Mindezek fényében azok, akik a tagság jelentőségét relativizálják, figyelmen kívül hagyják a történelmi tapasztalatok egyértelmű tanulságait, saját társadalmiuk hosszú távú modernizációs esélyeit veszélyeztetik. Európa – és benne Magyarország – tartósan szabad, biztonságos és demokratikus fejlődése az Európai Unió politikai-gazdasági keretei nélkül aligha volna elképzelhető.

Bevezetés

Nyilvánvaló, hogy jelenleg az EU egy történelmi útelágazáshoz érkezett, és számos aggasztó válságjelenség megoldása előtt áll. Ez világosan kirajzolódik olyan stratégiai dokumentumokból, mint a Draghi-jelentés, amely részletesen elemzi az USA-val és Kínával szembeni technológiai lemaradást, és figyelmeztet azokra a függőségekre, amelyek „Európa szabadságát” veszélyeztetik (Draghi, 2024). Ezt nevezzük a külső periferizálódás lehetőségének: annak a lassú, de az utóbbi években látványosabban megjelenő pozícióvesztésnek, amely során Európa korábban meghatározó szerepe erodálódik a világgazdaságban. A folyamat végpontján az a fenyegető kilátás áll, hogy Európa geopolitikai mellékszereplővé válik az USA és Kína mögött. Ez a félelem ma az Európa jövőjéről szóló viták egyik központi szervező elve.

Mindemellett azonban létezik a belső periferizálódás párhuzamos folyamata is, amely véleményünk szerint ugyanolyan súlyos fenyegetést jelent az európai integráció számára – sőt, érdemben hozzájárul Európa globális pozíciójának gyengüléséhez is. A belső periferizálódás lényege, hogy az Észak és Dél, illetve a Nyugat és Kelet közötti jelentős fejlettségi különbségek továbbra is fennállnak, amelyek sok tekintetben gátolják az EU gazdasági kiteljesedését. Az EU belső periferizálódásának gyökerei a közép- és kelet-európai országok 1990-es évektől zajló radikális piaci liberalizációjáig, valamint az ezt követő keleti bővítésig nyúlnak vissza. A folyamat azonban a 2008-as nagy recesszió óta az észak és dél törésvonal mentén tovább erősödött, és ma már az európai fejlődési modell egyik legkritikusabb problémájává vált.

Európai polgárként alapvető felelősségünk, hogy felismerjük a kihívások mögött húzódó strukturális okokat, és ezekre életképes megoldásokat keressünk. E felelősség vezérli jelen esszét is, amely arra vállalkozik, hogy az Európai Unió gazdaságpolitikai gondolkodásának konstruktív, ugyanakkor kritikus elemzését nyújtsa. Célunk ezzel hozzájárulni egy olyan gazdaságpolitikai elméleti fordulat előkészítéséhez, amely hosszabb távon egy erősebb, ellenállóbb és egységesebb Európai Unió megteremtését szolgálhatja.

Az esszében amellett érvelünk, hogy a külső és belső periferizálódás folyamata mögött elsősorban azok a neoliberais tendenciák állnak, amelyek az elmúlt évtizedekben jelentős befolyást gyakoroltak az Európai Unió és a tagállamok gazdaságpolitikai gondolkodására. Úgy véljük, hogy a kiút ezen neoliberais örökség kritikus felülvizsgálatában és fokozatos felszámolásában rejlik. Ezért javasoljuk Európa jövőbeli fejlődési irányainak olyan új, „fejlődésgazdaságtani” perspektívából való újragondolását, amely meghaladja a neoliberalizmus elméleti korlátait és téves kiindulópontjait. E szemlélet megalapozásához Friedrich List munkásságához fordulunk, aki úttörő módon vizsgálta a gazdasági fejlődés, a függőség és a termelőerők kérdéskörét – olyan problémákat, amelyek ma is meghatározó jelentőségűek Európa gazdasági jövője szempontjából. A következőkben ezért List gondolatainak keresztül olvassuk újra a kortárs európai gazdaság kihívásait, és öt olyan kulcsfontosságú tanulságot azonosítunk, amelyek – meggyőződésünk szerint – érdemi iránymutatást kínálnak az európai iparpolitika kialakításához.

Mi gyötri Európát 2025-ben? A belső és külső periferizálódás problémájáról

Az elmúlt évek válságai súlyosan érintették a kontinenst: Európa gazdasági teljesítménye megbicsaklott, a politikai térben pedig egyre inkább a rendezetlenség és a bizonytalanság jelei mutatkoznak. A külső periferizálódás folyamata – vagyis Európa fokozódó lemaradása és függősége a globális versenytársakkal szemben – látványosan a figyelem középpontjába került, és érthető módon komoly aggodalmat kelt az uniós intézményekben, valamint olyan meghatározó tagállamokban, mint Németország és Franciaország. Ezzel szemben a belső periferizálódás sokkal csendesebben zajlik. Jelen van a jövedelmek és életszínvonalak között makacsul fennmaradó szakadékban, valamint abban a függésben, amely a külföldi befektetésekhez, a technológiai transzferekhez és a külső piacokhoz köti Európa periférikus régióit. Ez a folyamat nemcsak a kontinens belső kohézióját ássa alá, hanem közvetve gyengíti Európa globális pozícióját is.

Az Európa „magját” alkotó centrum – nagyjából a régi EU-tagállamok köre – szoros függőségi hálóval kapcsolódik egyrészt a dél-európai térséghez, amely a nagy recesszió következményeként rákényszerített exportvezérelt modell keretei között próbál működni, másrészt a poszt-szocialista közép- és kelet-európai régióhoz, amely mára elérkezett a kilencvenes évektől kialakított exportorientált stratégiájának korlátaihoz. Éppen ezért aggasztó, hogy a belső periferizálódás problematikája alig jelenik meg a nyilvános vitákban – hiszen meggyőződésünk szerint ez képezi a külső periferizálódás egyik legfontosabb belső támaszát.

De mi húzódik meg a külső és belső periferizálódás egymást erősítő folyamatai mögött? Amellett érvelünk, hogy e dinamikák gyökere azokban a neoliberais tendenciákban keresendő, amelyek az elmúlt évtizedekben befolyást szereztek az európai gazdaságpolitikai gondolkodásban. E tendenciák térnyerése egyúttal háttérbe szorította az európai közgazdaságtan azon „fejlődés-gazdaságtani” hagyományát, amely korábban fontos elméleti és gyakorlati kapaszkodót kínált a gazdasági felzárkózás és az iparpolitikai stratégia számára. Ahogy Erik Reinert már 2006-ban rámutatott: „Európában a gazdaságpolitikai döntéshozatal sokkal erősebben kötődik a standard tankönyvi közgazdaságtanhoz, mint az Egyesült Államokban” (p. 3.). [1] Ezen tankönyvi neoliberális elvek túlzott érvényesülése vezetett véleményünk szerint végső soron mind a külső, mind a belső periferizálódás folyamatához. De melyek is voltak ezek a neoliberális tendenciák?

1. **Aszimmetrikus integráció:** A poszt-szocialista államok európai beilleszkedése alapvetően aszimmetrikus keretrendszerben zajlott, amely nem vette kellőképpen figyelembe a térség sajátos fejlődési útját, strukturális kihívásait és intézményi örökségét. Nem a kölcsönös és kiegyensúlyozott integráció folyamata ment végbe, hanem egy hierarchikus alárendelő logika érvényesült. A nyugat-európai gazdaságok a régióra elsősorban új felvevőpiacként és gyártó háttérként tekintettek: olyan térségként, amely olcsó munkaerejével, adókedvezményeivel és kedvező befektetési feltételeivel képes kiszolgálni a centrumországok exportvezérelt növekedési modelljét. A mögöttes feltételezés az volt, hogy a szabad kereskedelem, valamint a német gazdasági dominancia keleti kiterjedése önmagában is fejlődési pályát biztosít majd. Bár e modell kétségtelenül hozott növekedési eredményeket, egyúttal megszilárdította a térség függő gazdasági szerke-

zetét, amelynek korlátai ma már egyre súlyosabban jelentkeznek. Ezt az aszimmetrikus integrációs pályát a térség politikai-gazdasági elitjei is támogatták. Sok esetben még a nyugat-európainál is erősebben kötődve a neoliberais elvekhez gyakorlatilag korlátlan terepet biztosítottak a beáramló multinacionális vállalatoknak, amelyek így döntően meghatározhatták az országok gazdasági szerkezetét. Bár az Európai Unió igyekezett a kohéziós politika eszközeivel enyhíteni az aszimmetrikus integráció következményeit, a források gyakran a függő modell további megerősítését segítették, rosszabb esetben pedig a helyi elitek politikai hatalmának újratermelődéséhez járultak hozzá. Mindezek utat nyitottak a belső periferizálódás folyamatának.

2. **A rövid távú piaci versenyképesség túlhangsúlyozása:** Az aszimmetrikus integráció nem elszigetelten, hanem egy szélesebb történelmi folyamat részeként bontakozott ki: az 1980-as évek neoliberais fordulatát követően az európai fejlődési modellt egyre inkább a rövid távú piaci versenyképesség követelménye határozta meg. A fejlődés elsődleges mércéjévé a globális piacon elérhető rövid távú nyereség vált. Ebben a logikában az európai országok a költségcsökkentésre épülő versenystratégiák felé fordultak, amelyeket a közép- és kelet-európai térség aszimmetrikus módon megszervezett integrációja különösen jól kiszolgált. Ennek köszönhetően az európai gazdaságok iparszerkezete egyre inkább alkalmazkodott a rövid távú piaci logikákhoz, ami fokozatosan erodálta a termelési kapacitásokat, és végső soron a külső periferizálódás irányába sodorta a kontinenst.
3. **Az iparpolitika hiánya:** A neoliberais keret következményeként Európa visszavonult az iparpolitikától és lényegében belenyugodott a deindusztrializáció kibontakozásába, amely súlyos társadalmi és politikai következményekkel járt. Ez nem csupán az EU periférikus tagállamait vagy a tágabb európai perifériát – például a Balkánt – érintette, hanem a centrumországok leszakadó térségeit is. A tartós ipari leépülés a komplex termelési képességek, a felhalmozott hallgatólagos tudás és a nemzetközi piaci pozíciók fokozatos elvesztését eredményezte. Eközben elősegítette a rendszerkritikus, sokszor radikalizálódó politikai erők felemelkedését is. Mindez együtt jelentősen gyengítette az EU alkalmazkodóképességét és stratégiai pozícióját a gyorsan átalakuló világ gazdasági környezetben.
4. **A technológiai fejlődés irányításának mellőzése:** A költségversenyképesség túlhangsúlyozása és az iparpolitika hiánya miatt Európa figyelmen kívül hagyta azt az alapvető felismerést, hogy a piacot nem elég követni – formálni és irányítani is kell. Ehhez tudatosan alakított, stratégiai technológiafejlesztési folyamatokra lett volna szükség (Susskind, 2024). Ehelyett azonban Európa a piacra bízta a technológiai fejlődést folyamatát és fokozatosan lemaradt a technológiai megújulás ütemében. Noha a Draghi-jelentés helyesen mutat rá, hogy az európai gazdaság túlzott mértékben épít a beérett iparágakra, és egyre mélyülő technológiai szakadék választja el az USA-tól és Kínától, a dokumentum nem tárgyalja, hogy mindebben milyen súlyos szerepet játszik a belső periferizálódás. Az európai gazdasági térségek közötti kölcsönös függések ugyanis kettős korlátot hoznak létre: egyrészt szűkítik az innovációs lehetőségeket a periférián, másrészt tompítják

az innovációs ösztönzőket a centrumban. Ennek következményei Európa globális pozíciójára nézve ma már egyértelműek: a kontinens mind technológiai, mind geopolitikai értelemben tartós hátrányba kerül.

5. **A „magánérdek” elsőbbsége a „közérdek” fölött:** Mindezek a hibák végső soron a neoliberais elmélet egyik alapvető axiómájára vezethetők vissza: arra az elképzelésre, hogy a fejlődés elsődleges motorja a magánérdek. E logika szerint a gazdasági előrehaladás érdekében minden akadályt el kell hárítani a magánérdek érvényesülésének útjából. Ez a felfogás óhatatlanul háttérbe szorítja a közérdek szempontjait, és fokozatosan alárendeli a társadalom hosszú távú szükségleteit a rövid távú piaci racionalitásnak. A neoliberais gondolkodás a magánérdeket a szabadság elvére támaszkodva emeli elsőleges pozícióba – csakhogy, ahogyan Stiglitz (2024) is hangsúlyozza, a „szabadság” közjóra való tekintet nélküli értelmezése torz eszméhez vezet: a kizsákmányolás szabadságához.

Európa jelenlegi kihívása ezért nem csupán gazdasági vagy politikai természetű, hanem egyben elméleti is: gyökerei az EU-ban évtizedeken át teret nyerő neoliberális tendenciákban keresendők. Meggyőződésünk, hogy a kialakult problémák nem oldhatók meg azon az elméleti alapon, amely létrehozta őket. Valódi fordulat csak új gondolkodási keretben képzelhető el – ehhez pedig érdemes visszanyúlni a „fejlődésgazdaságtan” háttérbe szorult, ám ma is rendkívül releváns hagyományához. Úgy véljük, Friedrich List tanításai új fényt vetnek a fentiekben bemutatott öt problémára, és iránymutatást kínálnak neoliberális tendenciákkal való leszámoláshoz.

Friedrich List és a „fejlődésgazdaságtani” hagyomány

A közgazdaságtan már a kezdetektől fogva különböző – gyakran egymással versengő – elméleti hagyományok együttélésére épül. Tabb (1999) ezeket A- és B-típusú közgazdaságtannak nevezi. Az A-típusú megközelítés a gazdaságot mechanikus rendszerként írja le, a piaci egyensúlyra helyezi a hangsúlyt, és olyan erősen absztrakt természettudományokból merít párhuzamokat, mint a fizika. A B-típusú ezzel szemben a gazdaságot társadalmi viszonyrendszerként fogja fel, amely folyamatosan változik, nem törekszik automatikusan egyensúlyra, és olyan kevésbé absztrakt tudományterületekre támaszkodik, mint a biológia.

Ugyanez a kettősség visszaköszön a gazdaságpolitika és a fejlődés kérdéseiben is. Erik Reinert (2024) ezt a megkülönböztetést a „standard kánon” és a „másik kánon” fogalmaival írja le. A standard kánon szerint a fejlődés elsődleges hajtóereje a szabadkereskedelem; ez a hagyomány Smith, Ricardo, a marginális forradalom és a neoklasszikus közgazdaságtan gondolatvilágából táplálkozik. A „másik kánon” ezzel szemben a termelés, a dinamikus, tudásintenzív tevékenységekben való specializáció, valamint a nemzetközi munkamegosztás geopolitikai következményeinek jelentőségét emeli ki. Ez az irányzat a német történeti iskola, illetve a kelet-ázsiai fejlesztő állam kutatóinak (pl. Chalmers Johnson, Alice Amsden, Ha-Joon Chang) heterodox hagyományába kapcsolódik. A hangsúly a gazdasági fejlődés gyakorlati dimenzióira – mindenekelőtt az állam aktív szerepére – kerül. Ezt nevezzük összefoglalóan a „fejlődésgazdaságtani” hagyománynak.

Az 1980-as évektől kezdődően a gazdaságpolitikai gondolkodásban fokozatosan a neoliberais eszmerendszer került domináns pozícióba, amely azonban többnyire a standard elmélet leegyszerűsített, olykor kifejezetten vulgarizált változatára épült. A neoliberais paradigma idővel úgy állította be önmagát, mint az egyetlen legitim közgazdasági értelmezési keretet, aminek következtében a „fejlődésgazdaságtani” hagyomány Európában is háttérbe szorult. E hagyomány újraélesztéséhez érdemes visszanyúlnunk olyan gondolkodók munkásságához, mint Friedrich List (1789–1846), aki a fejlődésgazdaságtani megközelítés egyik korai és meghatározó alakjaként máig érvényes elemzési szempontokat kínál.

List 1789-ben született Reutlingenben, a mai Németország területén, pályáját pedig a württembergi államigazgatásban kezdte. Munkásságának középpontjában a német egység megteremtése és annak gazdasági alapjainak kialakítása állt. Ez egyszerre hozott számára elismerést és váltott ki heves ellenállást: fiatalon bebörtönözték, később pedig száműzetésbe kényszerült. Noha elsősorban a német nyelvterület kérdéseire koncentrált, életének jelentős részét külföldön töltötte: megfordult Franciaországban, Svájcban, majd 1825 és 1833 között az Egyesült Államokban is. Az amerikai időszak döntő hatást gyakorolt gondolkodására: itt ismerkedett meg az amerikai gazdaságpolitikai vitákkal, és itt találkozott Alexander Hamilton – az amerikai iparpolitika „szellemi atyja” – eszméivel. List művei Németországon túl is széles körben visszhangra találtak: olvasták Franciaországban, Nagy-Britanniában, az Egyesült Államokban és Közép-Európában is. Magyarországon különösen nagy hatást gyakorolt eszmerendSZERE: Kossuth Lajos gazdaságpolitikai elképzelései részben List elméleteire épültek (Kautz, 2004), és hozzájárultak a reformkori iparosítási törekvésekhez – többek között a Védegylet létrehozásához, amely a hazai ipar megerősítését szolgálta. List legismertebb műve, „*A politikai gazdaságtan nemzeti rendszere*” 1841-ben jelent meg, alig néhány évvel az 1848-as forradalmak és a német egység első kísérlete előtt. A könyv célja egy új, a gazdasági fejlődést magyarázó elméleti keret megalkotása volt – olyan alternatíváé, amely szemben áll Adam Smith és követői gazdaságtanával, vagyis azzal az irányzattal, amelyet ma a „standard” kánonnak tekintünk.

Listet a mai mainstream közgazdasági diskurzusban gyakran leegyszerűsítve ábrázolják: sokszor csupán védvám pártinak, merkantilistának, vagy – a szélsőséges értelmezésekben – a 20. századi német expanzionizmus előfutárának tekintik. Ez azonban súlyos félreértés. Az ilyen olvasatok többnyire a műveinek felszínes értelmezéséből vagy abból a tényből fakadnak, hogy a fejlődésgazdaságtani hagyomány – amelynek List is egyik meghatározó alakja – mindmáig gyanakvást vált ki a mainstream közgazdaságtanban. Amint látni fogjuk, List soha nem tekintette a protekcionizmust önmagáért való célnak, és nem valamiféle sovíniszta vagy elnyomó indíttatásból érvelt a védővámok és az iparpolitikai beavatkozások mellett. Éppen ellenkezőleg: számára a szabadság a gazdasági fejlődés alapvető előfeltétele volt. A smithi-i iskolát – különösen annak leegyszerűsített, vulgáris értelmezéseit – azért bírálta, mert szerinte figyelmen kívül hagyják a kereskedelmi szabadság veszélyeit. Nevezetesen azt, hogy a szabadkereskedelem könnyen alárendeltségbe taszíthat bizonyos nemzeteket, gátolhatja fejlődési képességeiket, és így hosszabb távon magát az egyéni szabadságot is veszélyeztetheti. List gondolkodásmódja tehát sem nem sovíniszta, sem nem merkantilista. A protekcionizmust sokkal inkább egy tanulási folyamat átmeneti és nélkülözhetetlen eszközének tekintette – olyannak, amely végső soron nem csupán egyes nemzetek, hanem az egész emberiség fejlődését szolgálja.

A 2020-as évek európai gazdasági fejlődésének újragondolásához és megerősítéséhez meggyőződésünk szerint nélkülözhetetlen Friedrich List munkásságának újraértékelése. A fejlődés-gazdaságtani hagyomány egyik korai és meghatározó alakjaként List olyan fogalmi keretet kínál, amely új megvilágításba helyezi a termelőerők, az iparpolitika és a gazdasági felzárkózás kérdéseit. A fejlődésről alkotott gondolatai különösen értékesek a perifériák helyzetének megértéséhez a nemzetközi munkamegosztás hierarchiájában. Emellett a német és kontinentális egység politikai gazdaságtanáról vallott nézetei ma is fontos tanulságokkal szolgálnak az európai integráció folyamataira nézve. List fő művére támaszkodva öt olyan kulcsfontosságú következtetést azonosítunk, amelyek közvetlenül alkalmazhatók a kortárs Európa strukturális problémáira, és amelyek hozzájárulhatnak a neoliberais tendenciák meghaladásához.

Első tanulság: Szimmetrikus integráció a globális jogállam felé

List a könyvében egyértelműen meghatározza, mit tekint a politika végső céljának. Ahogyan fogalmaz: „Az ésszerű politika legfőbb célja (...) a nemzetek egyesítése a jog és a törvény uralma alatt” (List, 1940, p. 414). Ha ezt a gondolatot modern fogalmi keretbe helyezzük, úgy értelmezhetjük, mint a globális kormányzás olyan formájának megteremtését, amely egy minden nemzet fölött álló, közös jogrend alapján működik, és amelyben minden ország egyenlő feltételek mellett vesz részt. Ez a megközelítés egy olyan világrendet vizionál, amelyben megszűnik a centrum–periféria hierarchia, és a nemzetek közötti egyenlőség a jog eszközén keresztül válik biztosítottá. Más szavakkal: List végső célként a jogállamiságon alapuló globális kormányzást, vagyis a „globális jogállam” kialakítását tartotta szem előtt. List alapján ebből a célból szükséges vizsgálni a világgazdaság fejlődését, amely célra a továbbiakban egyszerűen csak „globális jogállamként” fogunk hivatkozni.

List szerint egy ilyen globális jogállam teremtheti meg a világgazdaság harmonikus és konfliktusmentes fejlődésének feltételeit. Ez a cél nem pusztán vágyálom: megvalósulását a technológiai és civilizációs fejlődés folyamatai lehetővé teszik. Ahogy fogalmaz: „Számos jel mutat a világszellemnek erre az irányzatára. Csak a tudományok, művészetek, találmányok, az ipar és társadalmi rend terén bekövetkezett haladást említjük. Már most biztosan meg lehet állapítani, hogy néhány évtized múlva a közlekedési eszközök tökéletesedése következtében a Föld civilizált nemzetei között az anyagi és szellemi javak forgalma éppoly szoros vagy még szorosabb kapcsolatot hoz létre, mint amilyen egy évszázaddal ezelőtt Anglia különféle grófságai között volt” (List, 1940, p. 166-167).

List világosan leszögezi azt is, hogy a közgazdaságtudomány értékelését a végső cél – a globális jogállam – fényében kell elvégezni. A kozmopolita elmélet – amely Smith munkáján alapult és a standard kánon előfutára volt – alapvető hibája szerinte éppen az, hogy összemossa a valóságot a kívánatos végállapottal: „Az iskola meglévőnek tételez fel olyan állapotot, amelynek csak el kell következnie” (List, 1940, p. 168) – írja. A kozmopolita gondolkodás tehát úgy kezeli a globális jogállamot, mintha az már adott volna, nem pedig olyan célként, amely felé a nemzeteknek törekedniük kell. List szerint, mivel ez az állapot még távol áll a megvalósulástól, a feltételezés téves következtetésekhez és hibás nemzeti fejlesztési stratégiákhoz vezet.

A kozmopolita iskolával szemben List mellett érvel, hogy a globális jogállam fennállására vonatkozó normatív feltételezés és a tényleges történelmi körülmények közötti szakadékot a nemzetek szintjén működő politikai gazdaságtannak kell áthidalnia. Ez a nemzeti politikai gazdaságtan – írja – „tanítja, hogy mily módon tud minden egyes nemzet a gazdasági fejlődés ama fokára eljutni, amelyen az egyesülés más hasonló műveltségű nemzetekkel, tehát a kereskedelem szabadsága is, számára lehetségessé és hasznossá válik” (List, 1940, p. 169). Ez tekinthető a „fejlődésgazdaságtani” hagyomány egyik legkorábbi, világos megfogalmazásának.

Mivel az egyes nemzetek különböző fejlettségi szinteken helyezkednek el, „a kereskedelem általános szabadságából nem az egyetemes köztársaság alakulna ki, hanem a kevésbé előrehaladott nemzetek egyetemes alávetettsége az uralkodó ipari, kereskedelmi és tengeri hatalomnak” (List, 1940, p. 169). Másképp fogalmazva: a globális jogállam nem teremthető meg olyan világrendben, ahol az egyes államok gazdasági ereje és termelőkapacitása között szélsőséges egyenlőtlenések húzódnak – ez ugyanis szükségszerűen az erősebbek dominanciáját és a gyengébbek bekebelezését eredményezné. A nemzeti politikai gazdaságtan feladata tehát nem más, mint „nemzetgazdasági nevelést végezni, és a nemzetet a jövő egyetemes társadalmába való belépésre előkészíteni” (List, 1940, p. 213).

A globális jogállam felé való haladás problémájánál jelenik meg List protekcionizmus melletti érvelése. Mivel az integráció a végső cél, ám az eltérő erejű partnerek közötti egyesülés óhatatlanul az egyik fél alárendeléséhez vezetne, List szerint a kereskedelem protekcionista védelme szükséges ahhoz, hogy az integráció csak akkor és csak olyan szereplők között menjen végbe, akik ténylegesen képesek kölcsönösen profitálni belőle. Érvelése alapján a protekcionizmus nem öncél, hanem akkor igazolható, ha előmozdítja egy nemzet ipari és kulturális fejlődését, és képessé teszi arra, hogy egyenrangú félként kapcsolódjon be a globális jogállam felé tartó integráció folyamatába. A protekcionizmus eszköz List szemében, és arra szolgál, hogy kiegyenlítsse a nemzetek közötti különbségeket, megerősítse termelőerejüket, és hozzájáruljon a „szolgai tudat” felszámolásához – vagyis ahhoz, hogy a kevésbé fejlett országok kilépjenek az alárendelt pozícióból. Ezzel összhangban élesen bírálja mindazokat a protekcionista politikákat, amelyek nem ezt a fejlesztési és emancipációs célt szolgálják, hanem csupán szűk érdekcsoportok rövid távú előnyeit védik.

List szerint a globális jogállam nem teremthető meg úgy, hogy a hegemon hatalom – List korában Nagy-Britannia – saját gazdasági expanzióját terjeszti ki a világ többi részére, miközben az alárendelt országok fokozatosan „denacionalizálódnak”. A fejlődés nem járható útja az, hogy az erősebb fél egyszerűen magához idomítja a gyengébbeket. Ehelyett minden nemzetnek olyan stratégiát kell követnie, amely lehetővé teszi számára, hogy ápolja és fejlessze saját kulcsfontosságú iparágait, és így a globális jogállamba más iparosodott országokkal egyenrangú partnerként léphessen be. Másképp fogalmazva: ahelyett, hogy a gazdasági hegemon vonná uralma alá a kevésbé fejlett nemzeteket, minden országnak saját erejéből kell „kis-Angliává” válnia. Ahogy List fogalmaz: „az emberiség műveltsége csak sok nemzet műveltségének, gazdaságának és hatalmának hasonló színvonalra emeléséből alakulhat ki; kimutattuk továbbá, hogy az az út,

melyen Anglia a barbárság állapotából a mai magaslatra emelkedett más nemzetek számára is nyitva áll, s hogy jelenleg nem csak egy nemzet van hivatva arra, hogy a műveltség, a gazdaság és a hatalom legfelsőbb fokára törekedjék.” (List, 1940, p. 376).

Mindazonáltal List érvelésének volt egy gyenge pontja, amelyet érdemes elismernünk. Bár helyesen állította, hogy valódi globális kormányzás nem jöhet létre olyan nemzetek között, amelyekből hiányzik az önálló nemzettudat – ahogyan demokrácia sem létezhet polgári tudatosság nélkül –, és bár joggal hangsúlyozta, hogy egyetlen nemzetet sem szabad megfosztani a fejlődés jogától pusztán azért, hogy fennmaradjon a globális szabadkereskedelmi rendszer stabilitása, alábecsülte azokat a konfliktus lehetőségeket, amelyek a nemzeti felemelkedés folyamatában szükségszerűen jelen vannak. Nem ismerte fel, hogy amikor a nemzetek gazdasági és civilizációs egyenrangúságra törekednek, jelentős érdekütközések és akár erőszakos konfliktusok is kialakulhatnak. Talán azért nem látta ezt, mert hitt abban, hogy az ipari és technológiai fejlődés növeli az államok közötti kölcsönös függést, és így „minél fejlettebbé válik az ipar, s minél egyenletesebben terjed el a Föld országaiban, annál kevésbé lesz lehetséges a háború” (List, 1940, p. 167). A 20. század két világháborúja azonban megmutatta, hogy a nemzeti tudat kialakulása és megerősödése korántsem békés folyamat. E tapasztalatok fényében ma már kijelenthetjük, hogy a globális kormányzás intézményeire már a globális jogállamba való fejlődés korai szakaszaiban is szükség van – akkor is, ha ezek az intézmények egy adott kor hegemon hatalma által vezéreltek. Ugyanakkor List szellemiségét követve ilyen hegemon berendezkedések csak akkor tekinthetők legitimnek, ha nem akadályozzák a nemzetek fejlődését, és nem állnak a globális jogállam, vagyis az emberiség tágabb fejlődési folyamatának útjában.

List azon gondolata, hogy a nemzetek sikeres politikai egységbe való integrálódásának kulcsa „a kis-Angliává válás művészete”, közvetlenül kapcsolható a modern európai integráció folyamataihoz. Mivel az EU tagállamai között jelentős fejlettségbeli különbségek állnak fenn, és a déli, illetve keleti perifériák továbbra is jócskán elmaradnak a magterületektől, meggyőződésünk, hogy a helyzet listianus értelmezése különösen fontos. A periférikus tagállamoknak – például tudatos iparpolitika alkalmazásával – lehetőségük lenne olyan fejlődési pályát kialakítani, amely képessé teszi őket arra, hogy egyenrangú partnerként vegyenek részt az integrált európai piacon. Ám érvelésünk szerint az iparpolitikát az utóbbi évtizedekben Európa elhanyagolta, illetve az európai integráció sok tekintetben a List által elutasított aszimmetrikus logikára épült.

Az integráció aszimmetrikus jellege a legszembetűnőbben a keleti periféria – vagyis a 2000-es években csatlakozott poszt-szocialista országok – esetében látható. A térség, amely hagyományosan elmaradottabb volt Nyugat-Európánál, a központi tervezés évtizedes stagnálása után a 1990-es években súlyos transzformációs válságon ment keresztül: dezindustrializáció, agyelszívás és az általános termelési kapacitások szétesése jellemezte ezt a korszakot (Myant & Drahokoupil, 2011). Ennek ellenére az európai gazdasági struktúrákba való betagozódás – a kereskedelem, a tőkeáramlás és a munkaerő-migráció előtti korlátok lebontásával – rendkívül gyorsan, és olyan feltételek mellett zajlott le, amelyek számos ponton erősítették a térség amúgy is függő pozícióját (Vukov, 2020; Kuc-Czarnecka et al., 2021).

Az integrációs folyamat azon a várakozáson alapult, hogy a keleti perifériát a német gazdasági dominancia „felhúzza” azáltal, hogy a régió a német ipar gyártóbázisává válik. Ez a feltételezés részben igazolódott is: a külső tudás, technológia és tőke beáramlása valóban hozzájárult ahhoz, hogy az 1990-es évek végétől a térség felzárkózási pályára álljon. Ugyanakkor ez a modell egyoldalúan a külső erőforrások bevonására épült, miközben háttérbe szorította a belső tudás- és technológiafejlesztést, valamint azt a stratégiai célt, hogy a térség országai endogén feldolgozóipari kapacitásokat építsenek ki, és saját jogon váljanak „kis-Németországgá”. A régió ehelyett a függő piacgazdaság (Nölke & Vliegenthart, 2009) és az összeszerelő periféria szerepébe ragadt: nagymértékben függ a technológiai transferektől és a magterületekről érkező beruházásoktól, miközben nem tudta érdemben fejleszteni saját termelőerejét. Ebben a folyamatban természetesen a térség politikai és gazdasági elitjei is felelősséggel tartoznak, hiszen aktív szerepet játszottak az aszimmetrikus integráció elfogadásában és megszilárdításában. Bár e modell kezdetben valóban jelentős növekedési impulzusokat generált, az utóbbi években egyre nyilvánvalóbbá válnak korlátai – mindenekelőtt az, hogy fenntartja a függő fejlődési pályát és felerősíti a közepes jövedelmi csapda kockázatát a régió számára (Myant, 2018).

Hasonlóan kritikus értelmezés adható a déli periféria esetében is, amelynek súlyos, 2008 előtti függőségi viszonya a magországok bankjaitól és exportorientált gyártóitól nagymértékben arra vezethető vissza, hogy a térség képtelen volt produktív (feldolgozóipari) kapacitásokat kialakítani; ezt a problémát pedig tovább erősítette, hogy a térség egy piacon osztozott a magterületekről érkező erősebb versenytársakkal. Az európai versenypolitika domináns mechanizmusa pedig a közös piac védelmére hivatkozva kizárta az iparpolitika lehetőségét (Scheidl & Schmitz, 2023), amely enyhítette volna ezeket a hatásokat.

A listianus értelmezés szerint Európa belső periferizálódása az egyenlőtlen gazdasági partnerek közötti aszimmetrikus integráció szükségszerű következménye, ez pedig az európai gazdasági működés egyik alapvető strukturális hibája. E perspektívából következik, hogy ezt a mechanizmust gyökeresen újra kell gondolni: a perifériát nem pusztán összeszerelő üzemi háttországként, vagy felvevőpiacként, hanem valódi partnerként kell kezelni. Ezt nevezzük szimmetrikus integrációnak. Ez azonban nem pusztán a centrum feladata: elengedhetetlen, hogy a periféria országai maguk is törekedjenek a felemelkedésre, és kilépjenek a kényelmes, de fejlődési csapdaként működő beszállítói szerepekből.

Második tanulság: A termelőerők központi szerepet játszanak a fejlődési folyamatban

List a nemzeti politikai gazdaságtan megalapozásakor a gazdagságot létrehozó termelőerők elemzését helyezi a középpontba, vagyis világosan megkülönbözteti a termelőerőket és a termelés pillanatnyi értékét. Ahogyan fogalmaz: „A termelőerők alkotják a fát, amelyeken a javak teremnek” és „a fa, amely gyümölcsöket hord, értékesebb, mint maga a gyümölcs” (List, 1909, p. 53–54). A hasonlat világos: ahogyan egy lottónyertes is gyorsan elherdálhatja vagyonát, ha nem rendelkezik annak megőrzéséhez szükséges készségekkel, úgy egy nemzet is óhatatlanul

hanyatlásnak indul, ha nem képes fenntartani és fejleszteni azokat a produktív kapacitásokat, amelyek a gazdagság újratermelésének alapját adják. List mindezt tömören így foglalja össze: „A gazdagság okai egészen mások, mint maga a gazdagság. Hiába van valamely egyénnek vagyona, azaz: csereértéke, ha nincs ereje ahhoz, hogy nagyobb értékű jószágmennyiséget hozzon létre, mint elfogyaszt, elszegényedik. Viszont: lehet valaki szegény, ha van ereje hozzá, hogy nagyobb értékű jószágmennyiséget állítson elő, mint elfogyaszt, gazdagodik.” (List, 1940, p. 175). A tartós fejlődést célzó nemzeteknek tehát nem elsősorban a jelenlegi termelés piaci értékére kell összpontosítaniuk, hanem azokra a termelőerőkre – tudásra, intézményekre, oktatásra, ipari kapacitásokra –, amelyek képessé teszik őket a gazdagság folyamatos újratermelésére.

List továbbá hangsúlyozza, hogy a produktív erők fejlesztését akkor is folytatni kell, ha ez rövid távon nem a legnagyobb piaci értékkel jár. Ezt a gondolatot két, azonos vagyonú földbirtokos család példájával szemlélteti. Az egyik család megtakarításait egyszerűen csak kamatoztatja, miközben gyermekeit alacsony képzettséget igénylő munkában tartja. A másik család ezzel szemben megtakarításainak egy részét gyermekeinek oktatására fordítja. Rövid távon ez utóbbi család valóban elveszíti az oktatásra szánt összeget – ám hosszú távon a befektetés sokszorosán megtérül. Az első családban a vagyon az idősebb generáció halálakor egyenlően oszlik meg a gyermekek között, akik továbbra is csak saját fizikai munkájukból tudják fenntartani a birtokot. A második családban ezzel szemben néhány gyermek az oktatás révén képessé válik arra, hogy az örökségtől függetlenül biztosítsa saját megélhetését (vagyis a vagyon kevesebb részre oszlik), megszerzett tudását pedig a birtok fejlesztésére fordítja. List számára tehát egy nemzet valódi gazdagsága nem a jelenleg birtokolt javakkal vagy pénzbeli értékkel mérhető, hanem a tudás, a készségek és az intézményi kapacitások felhalmozódásával – azokkal az erőforrásokkal, amelyek a jólét folyamatos újratermelését hosszú távon is lehetővé teszik. List élesen bírálja a kozmopolita iskola túlzott fókuszát a meglévő (különösen anyagi) vagyonra és a csereértékre, mint vizsgálódásaik egyetlen tárgyára. A kozmopolita iskola nézete statikus – elsősorban a meglévő vagyon összegére koncentrál. Ezzel szemben List termelőerőkről szóló elmélete implicit módon dinamikus: számára egy nemzet jóléte nem abban áll, hogy minél több gazdaságot, azaz csereértéket halmozott fel, hanem: minél inkább kifejlesztette termelőerőit” (List, 1940, p. 185).

A termelőerők elmélete révén List meghaladja a kozmopolita gazdaságtan egyik alapvető megosztottságát: a munka „produktív” és „nem produktív” kategóriákra való felosztását. A kozmopolita közgazdaságtan csak azokat a munkatevékenységeket tekintette produktívnak, amelyek piacon értékesíthető javakat hoznak létre, míg minden más munkát „nem produktívként” bélyegzett meg. Ez a hamis dichotómia – ami a neoliberálisban is tovább élt – azon a feltételezésen alapul, hogy a piac az érték egyetlen mércéje és forrása, és hogy valódi gazdasági érték kizárólag piaci csere révén jöhet létre. A felfogás azonban éppen a hosszú távú tervezést és a jövőbeli termelési kapacitások kiépítését akadályozza.

Emellett a termelőerők fejlesztésének hangsúlyozásával List továbbviszi – sőt bizonyos értelemben túl is lépi – Ricardo komparatív előnyök elméletét, amelyet a kozmopolita iskola a szabadkereskedelem elsődleges elméleti igazolásának tekintett. List szerint azonban, ahogy a nemzetek fejlesztik termelőerejüket, úgy képesek teljesen új pozíciókat elfoglalni a nemzetköz-

zi munkamegosztásban – messze túl azon, amit eredeti adottságaik meghatároznának. Ebben az értelemben List mintegy előrevetíti Béla Balassa dinamikus komparatív előnyök elméletét (Balassa, 1979). List számára éppen azért fontos a protekcionizmus és az iparpolitika, mert ezek azok az eszközök, amelyek lehetővé teszik a nemzetek számára termelőerejük megerősítését – márpedig végső soron ez határozza meg komparatív előnyüket a világgazdaságban.

A termelőerők elmélete rávilágít arra, hogy a nemzetek fejlődésének megértéséhez nem elegendő a jelenlegi gazdagság – mai értelemben: a GDP – nagyságát szemlélni. Sokkal fontosabbak azok a produktív erők, amelyek magát a jövedelmet létrehozzák. List alapján ezen produktív erők közé tartoznak: az állam által létrehozott és fenntartott társadalmi és politikai intézmények, a közösségi infrastruktúra, a lakosság tudása, készségei és képességei, a tudást előállító intézmények rendszere, a természeti erőforrások, valamint az egyének erkölcsi, együttműködési és szerveződési képességei. Modern fogalmakkal List gondolata azt üzeni: egy ország valódi fejlettségi szintje nem abban ragadható meg, ahol éppen most áll, hanem abban, hogy mennyire képes ezt a szintet megújítani, fejleszteni és újratermelni. Ebben az értelemben a „termelőerők” a társadalom regenerációs és fejlődési kapacitáit jelentik.

Ebből a listianus felismerésből több fontos tanulság adódik. Először is, szemben a kozmopolita iskola azon állításával, miszerint az állam nem teremt értéket, List úgy érvel, hogy az állam által fenntartott hatékony intézményi keret önmagában is kulcsfontosságú termelőerő, amely elengedhetetlen a fejlődéshez és a magánvállalkozás sikeréhez. Mint írja: „a magánszorgalom nem képes egész államok és országok kereskedelmét, iparát és gazdagságát fenntartani, ha a közállapotok nem kedvezők”, illetve „az egyének termelőerejük legnagyobb részét az ország politikai szervezetétől és a nemzet hatalmától nyerik” (List, 1940, p. 88). A modern közgazdaságtan megerősíti e felismerés érvényességét: elég, ha Acemoglu és Robinson *Miért bukna el nemzetek?* című művének tanulságaira gondolunk, amely az intézmények minőségének meghatározó szerepét emeli ki (Acemoglu & Robinson, 2012). Hasonlóképpen, az állam aktív és értékteremtő gazdasági szereplőként való felfogása visszaköszön Mazzucato kutatásaiban is, amelyek az államot az innovációt kezdeményező és formáló szereplőként mutatják be (Mazzucato, 2013).

A második kulcsfontosságú tanulság a tudás központi szerepére vonatkozik a termelőerők rendszerében. List ezt „szellemi tőkének” nevezi, amellyel túllép a kozmopolita gazdaságtan munkaérték-elméletén, amely szerint az érték kizárólag a munkából ered. Ezzel szemben List a tudást és az azt létrehozó intézményeket állítja a nemzeti termelőerők középpontjába. Ahogy fogalmaz: „A nemzetek mai állapota az előtünk élő összes nemzedékek felfedezéseinek, találmányainak, javításainak, tökéletesítéseinek és erőfeszítéseinek együttes következménye; ez az élő emberiség szellemi tőkéje, és minden nemzet csak abban a mértékben produktív, amily mértékben a korábbi nemzedékek említett vívmányait magába felvenni és saját szerzeményeivel gyarapítani tudja” (List, 1940, p. 181). Ez ismét rávilágít arra, hogy List termelőerő-elmélete alapvetően dinamikus: a folyamatos technológiai fejlődés logikájára épül, és hangsúlyozza, hogy a gazdasági fölény szorosan összefügg szellemi tőke felhalmozásának mértékével. [2]

A harmadik tanulság, hogy List az emberi erkölcsöt alapvető termelőerőnek tekinti, hangsúlyozva, hogy a közgazdaságtan nem maradhat közömbös az etikai kérdésekkel szemben. Az erkölcsi értékek, a bizalom, a polgári erény és a társadalmi kohézió láthatatlan, mégis nélkülözhetetlen erők, amelyek fenntartják a hosszú távú fejlődést.

A termelőerők és a piaci érték elválasztása kulcsfontosságú Európa jelenlegi problémáinak megértéséhez. Az elmúlt három évtizedben az európai gazdasági modell erőteljesen a piaci érték rövid távú maximalizálására összpontosított, miközben háttérbe szorult a termelőerők ápolásának és fejlesztésének stratégiai jelentősége. Az 1990-es évektől kibontakozó neoliberais modell azon az előfeltevésen alapult, hogy Európa csak akkor tud lépést tartani az Egyesült Államokkal, ha alacsonyban tartja költségeit, ezáltal növeli rövid távú piaci versenyképességét — amit Aiginger (2019) a „low-road” stratégia logikájának nevez. Ez a megközelítés jelent meg a neoliberális reformokban: a jóléti állam leépítésében, a szakszervezetek gyengítésében, a munkaerőpiac rugalmasításában, valamint a termelés kiszervezését korlátozó akadályok felszámolásában (Stockhammer, Durand & List, 2016). Ezáltal lehetett ugyanis biztosítani Európa export versenyképességét a globális piacokon. Az EU keleti bővítése mindehhez jól illeszkedett, mivel a kelet-közép-európai országok alacsony költségű összeszerelő bázist kínáltak az európai ipar számára, tovább erősítve a költségalapú versenystratégiát. Az eurózóna válsága tovább mélyítette ezt a trendet: a reálbérek növekedésének tudatos fékezése és az ún. belső leértékelés a költségek további leszorítására irányult. A költségek minimalizálására épülő versenyképességi stratégia azonban kettős következményekkel járt. Rövid távon ugyan hozzájárult a piaci érték előállításához, hosszabb távon viszont aláásta a termelőerők fejlesztését. Ennek jelei több területen is megmutatkoznak: a hatékony állami intézmények leépülése, az elégtelen közinfrastrukturális beruházások, valamint az oktatás és a tudományos kutatás alulfinanszírozottsága mind hozzájárultak Európa tartós versenyhátrányához.

Bár kétségtelen, hogy már ebben az időszakban is megjelent az innováció és a technológiai fejlődés stratégiai jelentőségének felismerése, ezt a területet is erőteljesen átszőtték a neoliberális tendenciák. Ennek jó példája az 1994-es Bangemann-jelentés, amely az infokommunikációs forradalom európai hatásaival foglalkozott, és a szükséges válaszokat elsősorban a piaci deregulációban és liberalizációban jelölte meg (Seidl & Schmitz, 2023). Az innovációt és a technológiai fejlődést így döntően piaci folyamatként értelmezték, amelyben az állam szerepe kimerült a keretek kijelölésében, miközben a célzott iparpolitikának nem tulajdonítottak lényegi funkciót. Ennek következtében az innovációs stratégia gyakorlatilag a piaci mechanizmusokra lett bízva, ami hosszú távon akadályozta a technológiai és termelési kapacitások tudatos, államilag koordinált fejlesztését. Noha időről időre megjelentek célzottabb innovációs kezdeményezések — például a keretprogramok (FP5–FP7) —, ezek nem vezettek érdemi paradigmaváltáshoz, és nem törték meg a piacvezérelt megközelítés dominanciáját. E modell tartós fennmaradása hozzájárult ahhoz, hogy Európa ma nehezen veszi fel a versenyt azokkal a régiókkal, amelyek következetesen jelentős erőforrásokat fordítottak saját termelőerejük és technológiai kapacitásuk fejlesztésére.

Mindezek mellett nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a rövid távú versenyképesség hajszolása közben Európa nemcsak gazdasági, hanem erkölcsi és etikai megfontolásokat is háttérbe szorított. Ez különösen problematikus egy olyan integráció esetében, amely nem pusztán gazdasági konstrukció, hanem – alapító szerződésai szerint is – közös értékekre épülő politikai közösség.

Álláspontunk szerint a kiút egy átfogó szemléletváltásban rejlik: az új fejlesztési modellnek nem a rövid távú piaci érték maximalizálását, hanem a termelőerők tudatos építését és ápolását kell előtérbe helyeznie. Ennek megfelelően a regenerációs és fejlődési kapacitások megerősítése kell, hogy az európai iparpolitika egyik központi pillérévé váljon.

Harmadik tanulság: Az iparpolitika fontossága

Ahogy fentebb kifejtettük, List erőteljesen hangsúlyozza az úgynevezett „szellemi erők” – mai fogalommal: a humán tőke – szerepét a gazdaság előállításában. Másként fogalmazva: minden termelési tevékenység olyan – többnyire hallgatólagos – tudásból, készségekből és folyamatokból áll, amelyeket alapvetően egyének hordoznak. List számára a meghatározó különbség a mezőgazdaság és az ipar között húzódik, és az ipart tekinti annak az ágazatnak, amely sokkal jelentősebb termelőerőt biztosít. List megkülönböztetése ugyanakkor kiterjeszthető a termelési értékláncban végzett különböző feladatokra is. Minél több és minél specifikusabb tacit tudásra van szükség egy adott termelési feladat elvégzésére az értékláncban, annál nagyobb termelőerőt testesít meg. Ebből List két fontos következtetést von le: (1) minél összetettebb egy gazdasági tevékenység, annál sérülékenyebb is; és (2) az összetett iparágak nemcsak a munkások készségeit és szellemi tőkéjét fejlesztik, hanem a társadalmat és annak kultúráját is formálják.

List az első ponttal kapcsolatban hangsúlyozza, hogy az összetett termelési tevékenységek sérülékenysége több tényezőből fakad: a hallgatólagos tudás mennyiségéből és elterjedtségéből, a működés szervezeti komplexitásából, valamint a szükséges fizikai tőke – épületek, eszközök és gépek – nagyságából és összetettségéből. List figyelmeztet: „Az iparra ellenben a legrovidebb és legcsekélyebb megszakítás is bénítólag hat, a hosszabb pedig elpusztítja azt. (...) Így rövid idő alatt veszendőbe megy az erők és dolgok olyan együttese, amelynek létrehozásához több nemzedék erőfeszítésére és fáradozására volt szükség” (List, 1940, p. 321). Ráadásul egyetlen szektor visszaesése gyakran más ágazatok gyengülését is magával vonja, mivel az ipar különböző szegmensei között rendkívül erős kölcsönös függés áll fenn.

List szerint a termelés megszakításának legnagyobb veszélye a háborúból ered. Ugyanakkor „normál” körülmények között is előfordulhat, hogy a vállalatoknak érdekében áll versenytársaik működésének megzavarása. Mint írja: „Szabad verseny mellett nem ritkán az a remény indítja az iparosokat és gyárosokat termékeiknek áron aluli, gyakran veszteséggel való eladására, hogy sikerül versenytársaikat a termelés megszakítására kényszeríteniük” (List, 1940, p. 322). E logika alapján List szerint teljesen racionális lehet az állam számára olyan ipari és kereskedelemvédő politikákat alkalmazni, amelyek megóvják a stratégiai ágazatokat, és adott esetben megmentik a vállalatokat még akkor is, ha azok rövid távon veszteségesnek tűnnek. Az ipari visszaesés

valódi vesztesége ugyanis nem a pillanatnyi profitkiesés, hanem a felhalmozott termelőerők – hallgatólagos tudás, intézményi kapacitások és technológiai képességek – pusztulása. A modern korban ez az érv kiterjed a globalizáció és a kereskedelmi liberalizáció által kiváltott dezindustrializáció jelenségére is, amely sok esetben szintén a hosszú távon felhalmozott termelőerők erózióját eredményezi.

List második pontja az összetett iparágak jelentőségéről arra vonatkozik, hogy az iparosodás nem csupán egy ország gazdagságát növeli, hanem a szabadság és a tudás kultúráját is fejleszti. Érvelése szerint: „Kezdetleges földművelés mellett szellemi restség, testi ügyefogyottság, a régi fogalmakhoz, szokásokhoz, eljárási módokhoz való ragaszkodás, s a műveltség, jólét és szabadság hiánya észlelhető. A szellemi és anyagi javak állandó gyarapítására irányuló törekvés, a verseny és szabadság szelleme ellenben az iparos és kereskedő államokat jellemzi” (List, 1940, p. 232). List máshol arra is rámutat, hogy a gazdasági specializáció megfelelő formái felszabadító hatással bírnak az egyénekre nézve: „Minél inkább virágzik az ipar és a mezőgazdaság annál kevésbé lehet az emberi szellemet béklyóban tartani, annál inkább rákényszerül az ember, hogy helyet adjon a türelemnek, s a lelkiismereti kényszert az igazi erkölcsösséggel és vallásossággal cserélje fel” (List, 1940, p. 242).

Más szóval List azt hangsúlyozza, hogy közvetlen kapcsolat áll fenn az egyének által végzett foglalkozások természete és a nemzet kulturális fejlettsége között. Az ipari foglalkozások List szerint a „szellemi képességeknek és ügyességeknek hasonlíthatatlanul nagyobb változatosságát fejlesztik ki és hozzák működésbe, mint a mezőgazdaság” (List, 1940, p. 234).

List továbbá vitatja a kozmopolita iskola azon feltételezését, hogy a kulturális fejlődés és a műveltség növelhető volna pusztán a külkereskedelemre való orientáció révén. Mint írja: „tíz-szer olyan fontos a belső piacot fejleszteni, mint a javakat külföldön keresni, s hogy csak olyan nemzeteknél lehet a külkereskedelem jelentős, amelyek belső iparukat a fejlődés magas fokára emelték” (List, 1940, p. 222). Ezzel implicit módon bírálja a túlságosan exportra építő fejlődési modelleket, hiszen List szemében a kulturális fejlődés végső forrása a hazai ipar és a belső piac megerősítése. Összességében List szerint az összetett iparágak nem csupán a gazdasági modernizáció motorjai, hanem a művelődés, a társadalmi emancipáció és az erkölcsi fejlődés alapvető hordozói is, vagyis a kulturális változás előmozdítói.

List érvelése az összetett iparágak sérülékenységéről és kulturális hatásáról szorosan összefügg, és mindkét szempont rendkívül releváns az európai gazdaság jelenlegi helyzetének megértéséhez. List gondolatainak továbbvitele világossá teszi, hogy a globalizáció bizonyos hatásai kifejezetten károsak lehetnek egy ország számára – ilyen például az egész iparágak olcsóbb régiókba történő kiszervezése, vagy a nagy ipari vállalatok idő előtti felszámolása és privatizációja. Európa perifériái évtizedes tapasztalattal rendelkeznek arról, milyen pusztító következményekkel jár a dezindustrializáció: elég a poszt-szocialista országok 1990-es évekbeli privatizációjára vagy a dél-európai államok euróválság utáni leépülésére gondolni. Ezekben az esetekben nem csupán egy-egy vállalat tűnik el, hanem azok a tudáshálók, szervezeti rutinok és ipari kapcsolatrendszerek is, amelyek a vállalat tényleges termelőerejét alkották. Mindez pedig súlyosan gyengíti az adott ország jövőbeni képességét a piaci érték előállítására. A neoliberalis

keretrendszer nem ismerte fel ezt a kritikus összefüggést, és hagyta, hogy Európa – nemcsak Közép- és Kelet-Európa – dezindusztrializálódjon, mivel kizárólag a rövid távú piaci érték maximalizálását tekintette elsődleges célnak. A versenypolitika dominanciája kizárta, hogy érdemi iparpolitikát tudjanak folytatni ezek az országok, így a termelőerők leépülése akadálytalanul zajlott (McNamara, 2024). Ennek következményei mára komoly versenyképességi hátrányként jelentkeznek Európa számára az Egyesült Államokkal és Kínával szemben. Ráadásul a dezindusztrializáció nemcsak gazdasági visszaesést eredményezett, hanem társadalmi és politikai feszültségeket is gerjesztett, és hosszú távon hozzájárult a populista politikai erők megerősödéséhez.

Az elmúlt években Európa felismerte ezt a problémát, és elkezdte erősíteni iparpolitikáját (Scheidl & Schmitz, 2023; McNamara, 2024). Ugyanakkor továbbra is hiányzik egy kulcsfontosságú elem: az iparpolitikát még mindig pusztán a versenyképesség kérdéseként kezelik, mintha egyetlen célja a vállalatok globális piaci teljesítményének javítása lenne. List termelőerő-elméletéből azonban egyértelműen következik, hogy az iparpolitika soha nem pusztán gazdasági ügy. Sokkal inkább egy átfogó megközelítés, amelynek célja a termelőerők fejlesztése, a gazdasági szerkezet átalakítása és végső soron a kulturális fejlődés elősegítése.

Ezt a szempontot figyelembe kell vennünk az európai iparpolitika kialakításakor is. Azt úgy kell felépítenünk, hogy hozzájáruljon minden nemzet kulturális fejlődéséhez. Az iparpolitika nem csupán az európai vállalatok versenyképességének erősítésére szolgál. Olyan vállalatokat és iparágakat kell fejlesztenünk, amelyek kulturálisan is előremutatók az adott tagállam gazdasága számára. E megközelítés szerint, ha az iparpolitika egyes ágazatokat támogat, figyelembe kell vennünk azok kulturális hatásait is. Például Magyarországon: milyen kulturális mintákat erősít meg társadalmunkban az akkumulátorgyártásra helyezett erős hangsúly? Elősegíti vagy gátolja ez a magyar termelési és fogyasztási kultúra, a szabadság és a tudásteremtés kultúrájának fejlődését? Ezeket a kérdéseket európai kontextusban is fel kell tennünk.

Negyedik tanulság: A technológiai fejlődés élvonalában maradni a folyamatos megújulás véget nem érő folyamata

List művének jelentős részét annak szenteli, hogy feltárja, miként viszonyul egy nemzet termelőereje más nemzetekéhez, milyen előnyök és hátrányok fakadnak ebből, és mely eszközökkel javítható egy ország hosszú távú pozíciója. Ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy bizonyos politikák – például a piacok egyoldalú megnyitása fejlettebb kereskedelmi partnerek előtt – kifejezetten árthatnak egy nemzet helyzetének. E gondolatmenet mögött meghúzódó világszemlélet könnyen felismerhető: List globális gazdasági rendszere alapvetően egyenlőtlen, ahol a nemzetek hierarchiáját nagyrészt az határozza meg, mekkora a termelőerejük, és mennyire képesek azt hosszú távon megőrizni és fejleszteni. A fejlődési folyamatot List egyfajta létra formájában írja le, egymásra épülő szakaszokkal, amelyek mind sajátos gazdasági tevékenységeket és ajánlott kereskedelmi/iparpolitikai eszközöket igényelnek. Először „a haladottabb nemzetekkel folytatott szabadkereskedelem révén a barbárságból kiemelkednek és földművelésüket kifejlesztik; majd a forgalom korlátozásával az iparüzemeik, halászatuk, hajózásuk, és külső kereske-

delmük fejlődését elősegítik; végül amikor a gazdagság és hatalom legfelső fokára eljutottak (...) a hazai és külföldi piacokon fokozatosan visszatérnek a szabadkereskedelem és szabadverseny elvére, hogy mezőgazdáikat, iparosaikat és kereskedőiket a hanyagságtól megóvják és a már megszerzett előnyt megtartsák” (List, 1909, p. 96).

List gazdaságfelfogása tehát alapvetően dinamikus: a technológiai fejlődés folyamatos mozgásban tartja az egész rendszert, állandó átalakulási folyamatot generálva. List világosan megkülönbözteti az egyes gazdasági tevékenységek értékét, és bizonyos ágazatokat különösen nagyra tart a gazdasági prosperitásban betöltött szerepük, az emberekre, kultúrára és társadalomra gyakorolt pozitív hatásuk, valamint az ország biztonságához való hozzájárulásuk miatt. Ez azt jelenti, hogy bármely időpontban létezik egy olyan tevékenységcsoport, amelynek birtoklása nemcsak előnyei révén kívánatos, hanem azért is, mert csak kevés ország képes elsajátítani – ez pedig stratégiai fölényt biztosít. A fent idézett rész folytatásában List konkrét példákat is hoz az egyes fejlődési szakaszokban lévő országokra: Spanyolországot, Portugáliát és a Nápolyi Királyságot az első szakaszban; Németországot és az Egyesült Államokat a másodikban; Franciaországot pedig olyan államként jeleníti meg, amely a harmadik szakaszba kíván belépni. List szerint azonban valójában csupán Nagy-Britannia jutott el a végső szakaszba. Mindez világosan jelzi, hogy a fejlődési folyamat egyes szakaszaihoz implicit gazdaságpolitikai következmények kapcsolódnak. A fejlődési létrán való feljebb jutás mögött meghúzódó implicit imperatívusz az, hogy a technológiai és termelési hierarchia csúcsán maradni nem olyan feladat, amelyet egyszer el lehet érni, majd változatlanul fenn lehet tartani. Éppen ellenkezőleg: List arra utal, hogy ez állandó gazdaságpolitikai megújulást igénylő folyamat, különösen azért, mert a technológiai fejlődés előrehaladtával a csúcson elhelyezkedő iparágak egyre összetettebbé válnak.

Az európai kontextusban a termelési világhierarchia geopolitikai következményei jól ismertek, csakúgy, mint az alacsonyabb pozíciókba való visszacsúszás kockázatai. Az EU külső periferizálódásával foglalkozó legújabb stratégiai dokumentumok egyértelműen rámutatnak: Európa gyengülő gazdasági pozíciója közvetlen hatással van geopolitikai súlyára. Az európai termelési helyreállítását célzó törekvések tehát nem pusztán gazdasági indíttatásúak, hanem egyúttal Európa nemzetközi politikai szerepének visszaállítására irányulnak. Az EU stratégiai gondolkodói intuitívan felismerték azt is, hogy Európa gazdasági nehézségeinek középpontjában az áll: a kontinens nem tudott lépést tartani a technológiai megújulás ütemével, vagy legalábbis lemaradt más, agresszívebben fellépő globális szereplők – az Egyesült Államok és több ázsiai ország – mögött. A reformokra irányuló felhívások ezért implicit módon a technológiai megújulás felgyorsítását és Európa közelebb emelését célozzák a termelési hierarchia csúcsához. Más szavakkal: a külső periferizáció geopolitikai következményei önmagukban is elég súlyosak ahhoz, hogy indokolttá tegyék az európai gazdaság mélyreható reformját.

Amellett érvelünk azonban, hogy a megújulási folyamatot akadályozza az EU-n belüli belső periféria fennállása. A belső periferizálódás problémájának felismerése és kezelése nélkül az EU csupán részleges és jóval kevésbé hatékony megoldásokra támaszkodhat, miközben a külső periferizálódás folytatódik. Állításunk szerint a belső periferizálódás két fő módon akadályozza az európai fejlődést.

(1) Korlátozza az innováció és a technológiai megújulás mozgásterét az európai perifériákon.

(2) Csökkenti az innovációs ösztönzőket a magterületeken, amelyek hosszú időn át – különösen a keleti bővítés óta – többlet (költség) versenyképességi előnyöket élveztek azáltal, hogy termelésük egy részét a posztszocialista perifériákra telepítették, és piacokat nyertek e régiókban, Dél-Európában, valamint az EU-n kívüli perifériákon.

A technológiai megújulás első akadályát, vagyis a periféari régiók innovációs korlátait illetően érvelésünk lényegét már korábban bemutattuk: a periféria országainak és vállalatainak technológiai, tőkepiaci és szervezeti függése a magtérsegektől korlátozza azon képességüket, hogy érdemben részt vegyenek a technológiai megújulás folyamatában. Úgy véljük, hogy a függő növekedési modellek korlátozó hatással vannak az európai gazdaság egészére, mivel óriási mennyiségű potenciál, tehetség és munkaerő vész kárba a perifériákon. A perifériák számára új módokat kell találni az európai gazdaságba való bekapcsolódáshoz, hogy Európa képes legyen kiaknázni teljes fejlődési potenciálját.

A technológiai megújulás másik akadály, amely közvetlenül a belső periféria létezéséből fakad, a magterületek korlátozott innovációs ösztönzőire vezethető vissza. A keleti bővítés és annak következményei jól szemléltetik ezt a problémát. Az 1990-es évek radikális piaci reformjai által megrendített posztszocialista országok integrációja az európai gazdaságba olyan helyzetet teremtett, amelyben a régió piacait elsődlegesen a magországok befektetői vették át. Ez a terjeszkedés két okból is előnyös volt a magországok vállalatai számára.

(1) Egyrészt, az újonnan megszerzett közép- és kelet-európai piacok – ahol a külföldi befektetők gyorsan dominálták a bankszektort, a kiskereskedelmet és több más ágazatot – jelentős bevételi forrásokká váltak. Ezek lehetőséget adtak a vállalatoknak arra, hogy részben „kimeneküljenek” a rendkívül versengő nyugat-európai és globális piacokról.

(2) Másrészt, a termelés áthelyezése az alacsonyabb bérszínvonalú és olcsóbb termelési struktúrájú perifériás országokba csökkentette a magterületek vállalatainak költségeit, és javította költségalapú versenyképességüket.

E folyamat azonban azt eredményezte, hogy a magterületeken meggyengült az innovációra való ösztönzés. A könnyen hozzáférhető periférikus piacok és az olcsó termelési bázis léte csökkentette a nyomást arra, hogy a vállalatok valóban innováljanak, és a technológiai megújulás élvonalában maradjanak. A belső periféria, mint könnyű bevételi forrás és költségcsökkentési lehetőség érdemben mérsékli az innovációs kényszert a magországok vállalatain. Amiként a perifériák innovációs korlátai gátolják Európa technológiai megújulását, úgy a magterületek torz, függőségen alapuló integrációja a kevésbé fejlett régiókkal szintén erősen korlátozza a kontinens összesített termelési és innovációs kapacitását.

Összességében a belső periféria létezése jelentős mértékben korlátozza Európa technológiai megújulási képességét, és nagymértékben hozzájárul a kontinens külső periferizálódásához.

Ötödik tanulság: A magán- és a közérdek különbsége

List fejlődésfelfogásában a nemzet és az állam kulcsszereplő: összekötő kapocs az egyén és a globális szint között. A nemzet azonban nemcsak a fejlesztési erőfeszítések szerveződési kerete (ahogy azt korábban részletesen bemutattuk), hanem társadalmi és közösségi egység is, ahol a fejlődés a nemzet tagjainak összehangolt együttműködésén alapul. List szerint gazdasági tevékenység és fejlődés mozgatója, szemben a kozmopolita iskolával „nem csak a munka megosztása, hanem a különböző munkafeladatok megosztása több egyén között, de egyúttal különféle tevékenységeknek, belátásoknak és erőknak szövetkezése vagy egyesítése közös termelésre. E munkák produktivitásának az alapja nem csak a felosztásban, hanem lényegileg ebben az egyesítésben is van” (List, 1940, p. 190) Vagyis: a termelőerők kialakulásához és fennmaradásához a közösség – vagyis a nemzet – tagjainak szoros együttműködése és koordinációja szükséges.

List ezt szemléletesen magyarázza Adam Smith híres tűgyári példájának újraértelmezésével. Szerinte nem elegendő, hogy minden munkás egy-egy specializált feladatot végez a tú előállításában; ugyanilyen fontos az erőfeszítések összehangolása: „munkafeladatok felosztása a termelőerőknek közös célra való egyesítése nélkül a termelést csak kevéssel segítené elő” (List, 1940, p. 190). Smith munkamegosztási elve mellé List tehát bevezeti a munka egyesítésének elvét, amely minden összetettebb termelési folyamat nélkülözhetetlen feltétele.

List ezt az elvet kiterjeszti a nemzet teljes gazdaságára: „Amint a tűgyár csak az egyének termelőerejének egyesítése mellett fejt ki sikeres működést, úgy a különféle gyárak is csak termelőerejüknek más gyárakéval való egyesítése mellett fejlődhetnek. Ahhoz pl., hogy egy gépgyár virágozhassék, kell, hogy a bányák és a fémgyárak a szükséges anyagokkal ellássák és a gyárak százféle faja, amelyek gépeket használnak, termékeit felvegye. (...) Éppenúgy: az egész ipar a mezőgazdaság mellett, a mezőgazdaság az ipar mellett annál jobban virágzik, minél közelebb állnak egymáshoz, s egymásra való hatásuk minél kevesebb akadályba ütközik” (List, 1940, p. 192). Más szavakkal: a sikeres fejlődéshez iparágak, különféle szakmákat űző munkások és az állami intézmények összehangolt együttműködése szükséges.

Továbbá List élesen bírálja a kozmopolita iskola individualizmusát és annak fejlődéelméleti következményeit. Az individualista szemlélet – érvel List – képtelen megmagyarázni a nemzetek felemelkedését, amelyek koordinált kollektív erőfeszítéseken keresztül jutottak el mai hatalmuk és jólétük szintjére. List bírálja a kozmopolita közgazdaságtan azon tételét, miszerint a fejlődést a magánérdekek kiteljesítésével kellene azonosítani, rámutat: „Nem mindig mozdtítja elő az egyén szabad cselekvésével a társadalom érdekét, noha a saját érdekét legjobban ismeri és felismeri. (...). Rablók, tolvajok, csempészek és csalók kitűnően ismerik a helyi és a személyi viszonyaikat, s a legfeszültebb figyelmet fordítják munkájukra; ebből azonban nem következik, hogy a társadalom ott van a legjobb helyzetben, ahol az ilyfajta egyének magánüzelveiket a legkorlátlanabban űzhetik” (List, 1940, p. 204-205).

Az idézet szándékosan eltúlzott, hogy nyomatékosítsa az érvelést, de List egyértelműen figyelmeztet: az egyéni érdekek korlátlan érvényesítése nem szükségképpen szolgálja a közjót. List a kereskedelem területén is hangsúlyozza, hogy az egyéni kereskedők érdeke nem feltétlenül áll a nemzet kereskedelmének szolgálatában. A nemzeteket alárendelni az egyéni kereskedői érdekeknek pedig óriási veszélyt jelent, hiszen ahogy szellemesen kifejti: „hogy behozatalával és csempészetével százezreknek munkát és kenyeret szerez-e, avagy koldusbotra juttatja-e őket, az őt – mint kereskedőt – nem érdekli, csak a mérlege nyerjen vele. Ha azután azok, akik kenyerüket elvesztették, kivándorlás útján akarnak a hazai nyomor elől menekülni, még ebből is hasznot húz a kivándorlók elszállításával. Háború idején ellátja az ellenséget fegyverekkel és lőszerrel. Ha lehetséges volna, eladná külföldön a hazai földeket és réteket is, s miután már az utolsó darab földet is eladta, felszállna hajójára, hogy saját magát is exportálja” (List, 1940, p. 288). List ezzel arra mutat rá, hogy magánérdek követése önmagában nem garantálja a nemzeti érdekek érvényesülését; ehhez szükség van a közösségi koordinációra, intézményekre és a nemzeti szintű fejlesztési célokra is.

Érvelésünk szerint az európai gazdaságfejlesztési stratégiának tanulnia kell List figyelmeztetéséből, amely az egyéni érdekek korlátlan érvényesítésének veszélyeire hívja fel a figyelmet. A rövid távú versenyképesség túlhangsúlyozása nagyrészt abból az elterjedt nézetből fakadt, miszerint a gazdasági fejlődés elsődleges motorja a magánérdek minél teljesebb kibontakozása. Ez a felfogás szorosan kapcsolódik a neoliberais gondolkodáshoz, amely a társadalmi dimenziót hajlamos egyszerűen elhanyagolni – ahogyan a thatcheri alapelv is fogalmaz: „nincs olyan, hogy társadalom”. Ezzel szemben, ha Európa valóban új gazdaságfejlesztési szemléletet kíván kialakítani, elengedhetetlen annak felismerése, hogy a tartós gazdasági fejlődés nem pusztán az egyéni érdekek érvényesítéséből, hanem egy közös, kollektív erőfeszítésből születik. A kibontakozó új európai iparpolitikának ezért a közérdeket kell irányításként használnia: olyan fejlődési pályát kell kijelölnie, amely nem a rövid távú piaci előnyök maximalizálását, hanem a hosszú távú társadalmi és termelési kapacitások megerősítését szolgálja.

Az európai integráció hosszú távú sikerének kulcsa abban rejlik, hogy az Unió képes-e biztosítani a kontinens politikai stabilitását és gazdasági jólétét. Ez az alapvető imperatívusz vezette a háború utáni alapító államokat a közösség megteremtéséhez; ez ösztönözte az integráció későbbi mélyítését és bővítését; ez tette lehetővé a volt keleti blokk országainak beilleszkedését a nyugati politikai-gazdasági térbe; és ez jelenti ma is az Unió legfőbb vonzerejét számos EU-n kívüli ország számára. Amennyiben az EU nem bizonyul képesnek arra, hogy hatékonyan szolgálja Európa közös érdekeit, úgy törvényszerűen gyengül az integráció társadalmi legitimitása, és erősödik az euroszeptizmus politikai vonzereje. Mindaddig azonban, amíg az európai fejlesztési és iparpolitikai stratégiákban tovább élnek a neoliberais és individualista tendenciák, fennmarad az a strukturális ellentmondás, amely az európai integrációval szembeni elégedetlenséget táplálja. Az Unió jövője ezért azon múlik, hogy képes-e olyan közösségi orientációjú gazdaságfejlesztési modellt kialakítani, amely valóban megfelel a kontinens közérdekének és hosszú távú stabilitásának.

Következtetés

Az Európai Unió az elmúlt években számos olyan kihívással szembesült, amelyek a külső és belső periferizálódás folyamataihoz vezettek. Esszékben amellet érveltünk, hogy e kihívások gyökere abban keresendő, hogy az elmúlt évtizedekben az EU és a tagállamok gazdaságpolitikai gondolkodását erőteljesen befolyásolta a neoliberális megközelítés. A neoliberális nézőpont a gazdasági fejlődést elsősorban az egyén szemszögéből értelmezi, és a magánérdekek kiterjesztését tekinti annak fő mozgatórugójának. Ezen individualista világszemlélet alapján a gazdasági teljesítmény mércéjévé a rövid távon realizálható piaci csereérték válik.

E logika az EU-s gazdaságpolitikában is központi szerephez jutott. A rövid távú piaci érték maximalizálására építő megközelítés következtében a költségcsökkentés vált az európai versenyképesség egyik fontos elemévé. A költségalapú versenyképesség preferálása pedig hozzájárult több strukturális probléma elmélyüléséhez: a jóléti állam fokozatos leépüléséhez, a munkaerőpiacok túlzott deregulációjához, az infrastruktúrába irányuló beruházások elmaradásához, a szakszervezeti mozgalmak gyengüléséhez, valamint a perifériáról a centrumországokba irányuló migráció felerősödéséhez az olcsó munkaerő biztosítása érdekében. Ugyanez a paradigma legitímálta azt az elképzelést is, hogy az államnak „háztartásszerűen” kell gazdálkodnia, vagyis „meg kell húznia a nadrágszíjat” és kiadásokat kell csökkentenie – ez lett a belső leértékelési politikák egyik fő ideológiai alapja. Ez a megközelítés azonban figyelmen kívül hagyta a termelőerők fejlesztésének meghatározó jelentőségét a gazdasági fejlődésben. A neoliberális tendenciák befolyásolták a 2004-es keleti bővítést is: a régió integrációja aszimmetrikus keretek között valósult meg, és elsősorban a költségalapú versenyképesség forrásaként tekintettek rá. Ennek következtében a frissen csatlakozott országokban a termelőerők eróziója nagyrészt rejtve maradt, mivel a fejlődést a külső tőke és technológia bevonására redukálták. A felelősség mindazonáltal nem csak a „rég” tagállamokat terheli. Az új tagállamok politikai elitjei még erőteljesebben átvették a neoliberális világnézet alapvetéseit, és készségesen alkalmazkodtak az aszimmetrikus integráció logikájához. Mindez megteremtette a belső periferizálódás folyamatának strukturális alapjait.

A neoliberális paradigma a piacot tekinti az érték elsődleges forrásának. Ennek hatására az EU-ban is a gazdasági struktúra fejlesztését nagyrészt a piaci mechanizmusokra bízta, azon az előfeltevésen alapulva, hogy az egységes piac önszabályozó folyamatai képesek lesznek a gazdasági szerkezetet a lehető legfejlettebb irányba terelni. Ez a felfogás fokozatosan aláásta az iparpolitika legitimitását. A döntéshozók széles köre fogadta el, hogy a globalizációban kicsúcsosodó piaci erők által kiváltott dezindusztrializáció rövid távon racionális alkalmazkodásnak tekinthető – még akkor is, ha hosszú távon a termelőkapacitások jelentős és sokszor visszafordíthatatlan leépülését idézte elő. E folyamatok azonban nem pusztán gazdasági következményekkel jártak. A termelőkapacitások eltűnése, a regionális egyenlőtlenségek növekedése és a társadalmi mobilitási lehetőségek szűkülése politikai instabilitást is generált, amely végső soron az euroszeptikus pártok megerősödéséhez járult hozzá. A technológiai fejlődés piaci koordinációra bízása tovább súlyosbította a helyzetet: Európa fokozatosan lemaradt az Egyesült Államokkal és Kínával szemben a technológiai versenyben, ami a külső periferizálódáshoz vezetett.

Ezt a trendet tovább erősítette a belső periferizálódás folyamata. A keleti tagállamok nagyrészt kiszorultak az innovációvezérelt növekedési pályáról, és egy imitációra, technológiatranszferre és külső tőkevonásra épülő függő modellben működtek. A centrumrégiók ezzel párhuzamosan nem kaptak megfelelő ösztönzést a technológiai megújulásra, így tartósan megrekedtek a költségalapú versenyképesség pályáján.

Ennek eredményeként, bár az EU gazdasága jelentős piaci bevételeket és kereskedelmi sikereket ért el – Németország például hatalmas exporttöbbleteket halmozott fel, és az EU továbbra is a világ egyik legfejlettebb régiójának számít –, mégis a modell hozzájárult a stratégiai termelőkapacitások eróziójához. A rövid távú piaci sikerek elfedték azt a tényt, hogy kibontakozott a külső és belső periferizálódás folyamata, amely végső soron az egész kontinens fejlettségét is veszélybe sodorhatja.

Az elmúlt években az uniós döntéshozók felismerték a fenti problémákat – ennek legszembetűnőbb jele a Draghi-jelentés, amely egyértelmű figyelmeztetésként szolgált. Az EU valóban elindult a változás útján, és immár nyíltan elismeri egy új iparpolitika kialakításának szükségességét. Ez a fordulat azonban továbbra is ambivalens, mivel az azt megalapozó elméleti keret még mindig őrzi a neoliberais gondolkodás bizonyos elemeit (van't Klooster, 2022). Különösen jól látható ez abban, hogy a probléma felismerését továbbra is elsősorban a „versenyképesség” fogalma köré szervezik. Véleményünk szerint ez félrevezető, hiszen éppen a költségalapú versenyképesség túlzott hangsúlya járult hozzá Európa jelenlegi strukturális nehézségeihez. Ha nem tesszük teljesen világossá, hogy ma már a versenyképesség új értelmezéséről kell beszélni – amely a tudásra, innovációra, termelőerőkre és a technológiai megújulásra épül –, akkor valós a veszélye annak, hogy Európa ismét visszatér ugyanahhoz a recepthez.

Ennek jelei már most is láthatók: egyre inkább terjed az az elképzelés, hogy Európa versenyképességének növelése érdekében költségcsökkentést kell elérni a szabályozások – köztük a környezetvédelmi előírások – lazításával, illetve a jóléti állam egyes elemeinek leépítésével. Ezek azonban álmegoldások. Rövid távon ugyan könnyebbséget jelenthetnek bizonyos vállalatok számára, hosszú távon viszont éppen azokat a gazdasági dinamikákat konzerválják, amelyek a termelési kapacitások eróziójához vezettek. Ráadásul ez a megközelítés figyelmen kívül hagyja azt a tényt is, hogy a külső periferizálódás mellett belső periferizálódás is létezik – amely részben éppen annak oka. Ezt a jelenséget a legtöbb stratégiai dokumentum ignorálja, nemcsak a Draghi-jelentés, hanem az EU jövőjéről szóló szélesebb körű gondolkodás is. Bár az újonnan körvonalazódó szemlélet már elismeri az iparpolitika legitimitását, és bizonyos szempontból túllép a neoliberais modellen, még mindig szűken, elsősorban a „versenyképesség” kérdésén keresztül szemléli azt. Ez a felfogás azonban nem számol az iparpolitika társadalmi és kulturális dimenzióival, amelyek nélkül a termelőerők újjáépítése és az európai fejlődés valódi megújulása elképzelhetetlen.

Kérdéses tehát, hogy a „versenyképesség” fogalma alkalmas-e a probléma lényegének megragadására. Ugyanarra a fogalmi alapra támaszkodva legfeljebb félfordulat érhető el. Az EU előtt álló kihívások kezelése érdekében a neoliberais tendenciákat teljes egészében le kell váltani. Ahhoz, hogy valóban új irányt találjunk, újra kell éleszteni az európai gazdasági gondolkodás „fejlődésgazdaságtani” hagyományát, amelynek egyik legfontosabb alakja Friedrich List.

Ebben az esszében öt olyan kulcsfontosságú tanulságot azonosítottunk, amelyeket Listtől szükséges elsajátítani a neoliberais tendenciák meghaladásához – és amelyeknek a kibontakozó európai iparpolitikában is meg kell jelenniük:

1. **A közérdek elsődlegessége a magánérdekkel szemben.** Az európai iparpolitika nem épülhet az egyéni érdekek dominanciájára. A gazdasági fejlődést nem pusztán piaci alapú gyarapodásként, hanem közösségi erőfeszítésként kell értelmezni.
2. **A piaci érték és a termelőerők közötti különbség felismerése.** A piaci érték rövid távú növelése – különösen költségcsökkentés révén – tévút, ha ezzel párhuzamosan leépülnek a termelési kapacitások. A modern iparpolitikának a termelőerők fejlesztésére kell összpontosítania: az állami intézmények minőségének javítására; szellemi tőke bővítésére; élhető és produktív városi környezet kialakítására; a környezeti tőke megóvására; a társadalmi értékek és erkölcsi normák megerősítésére (különösen a jogállamiság következetes érvényesítésére).
3. **Az iparpolitika kulturális küldetés is, nem csupán gazdasági eszköz.** Az egyes ágazatok támogatását nem kizárólag versenyképességi szempontból kell megítélni, hanem kulturális jelentőségük, társadalmi hozzájárulásuk és a közösség fejlődésére gyakorolt hatásuk fényében is.
4. **A technológiai fejlődés nem bízható a piacra.** Az innováció irányítása és koordinálása az iparpolitika alapfeladata. Fel kell ismerni továbbá, hogy a belső periferizálódás mind a centrum-, mind a periférikus régiókban visszafogja az innovációvezérelt növekedést, így rendszerszintű kezelést igényel.
5. **Az új európai iparpolitikának túl kell lépnie az aszimmetrikus integrációs logikán.** A periférikus régiók integrációját nem lehet pusztán a szabadpiaci mechanizmusokra bízni. Olyan inkluzív, szimmetrikus integrációs modellre van szükség, amely a kevésbé fejlett országokat valódi partnerként kezeli, és aktívan támogatja termelőerőik fejlődését.

Azt állítjuk, hogy az EU iparpolitikáját ezekre a list-i elméleti alapokra kell építeni. Csak így kerülhetők el a múlt hibái, és csak így nyílik reális esély mind a külső, mind a belső periferizálódás folyamatának visszafordítására.

Mindazonáltal az elmúlt évek válságjelenségeit nem csupán kihívásként, hanem történelmi lehetőségként is értelmezni kell – lehetőségként arra, hogy az EU egységesebb és erősebb szereplőként jelenjen meg a világgazdaságban. E folyamat döntő fordulópontját a globális gazdasági rend átalakulása jelenti, amely az Egyesült Államok új típusú, protekcionista iparpolitikájával vette kezdetét. List-i perspektívából ezek a látszólag ellentmondásos fejlemények a globális jogállam felé tartó hosszú történelmi folyamat következő lépéseként is felfoghatók: az Egyesült Államok – részben hegemon szerepének terheitől szabadulni kívánva – megkísérli megosztani felelősségét a világgazdaság más jelentős szereplőivel, miközben Kína globális pozíciója tovább erősödik. Az átalakuló világrendben az EU végre önálló hangot képviselhet – nem pusztán az

Egyesült Államok alárendelt partnereként kell megjelennie –, és képes lehet saját értékeit és érdekeit határozottabban érvényesíteni. A cél nem az amerikai modell szolgálai másolása, hanem bizonyos, korábban az USA által betöltött hegemon funkciók részleges átvétele. Különösen fontos, hogy az EU határozottabban érvényesítse normatív hatalmát: a jogállami elveket és az európai értékrendet a globális gazdasági rend alakításában. Csak így biztosítható, hogy a most zajló átalakulás valóban a globális jogállamiság felé vezető újabb mérföldkő legyen – és ne csupán egy új hegemonikus ciklus előszobája. Ehhez azonban az EU-nak egyértelműen el kell vetnie a neoliberális közgazdaságtan elméleti örökségét anélkül, hogy feladná a szabadság és az egyéni autonómia alapelveit. Ebben a megújulási folyamatban Friedrich List gondolatainak újbóli felfedezése és 21. századi továbbfejlesztése, valamint a „fejlődésgazdaságtan” európai hagyományának helyreállítása kulcsfontosságú szerepet fog játszani.

Jegyzetek

[1] Saját fordítás. Eredetiben: „In Europe, economic policy-making is more closely tied to and dependent on STE than in the United States.”. Az „STE” itt a standard textbook economics rövidítése.

[2] A szellemi tőke létrehozásának folyamatában List különös jelentőséget tulajdonított a városoknak, amelyeket a tudás terjedés és növekedés ideális színtereinek tartott. A városok az embereket közvetlen közelségbe hozzák egymással, ez pedig „szellemi súrlódásokat” hoz létre – olyan termékeny gondolati ütközéseket, amelyek az innováció forrásai. Ahogy írja: „A súrlódás kiváltotta a szellem szikráit éppen úgy, mint a természetes tüzet. Szellemi súrlódás azonban csak ott van, ahol az emberek közel élnek egymáshoz, ahol gyakori az üzleti, tudományos, társadalmi, polgári és politikai érintkezés; ahol nagy a forgalom a javak és eszmék között.” (List, 1940, p. 238). Ma ehhez hozzátehetjük: nemcsak a városok pusztá létezése számít, hanem az is, hogyan tervezzük és szervezzük meg őket. Egy nemzet termelőereje ezért nagymértékben függ a városi térszervezéstől – csak az élhető, kulturálisan vibráló és jól megtervezett városok képesek elősegíteni azokat a szellemi súrlódásokat, amelyek elengedhetetlenek a kreativitás és az innováció kibontakozásához.

Irodalomjegyzék

Acemoglu, D. & Robinson, J. (2012). *Why nations fail: The origins of power, prosperity, and poverty*. Crown.

Aiginger, K. (2019). Harnessing competitiveness for social and ecological goals. In P. Chiocchetti & F. Allemand (Eds.), *Competitiveness and solidarity in the European Union: Interdisciplinary perspectives* (1st ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781351001809>

- Balassa, B. (1979). A “stages approach” to comparative advantage. In *Economic growth and resources: Volume 4: National and international policies* (pp. 121–156). Palgrave Macmillan.
- Draghi, M. (2024). *The future of European competitiveness*. European Commission. https://commission.europa.eu/topics/competitiveness/draghi-report_en
- Kautz, Gy. (2004). *A nemzetgazdaságtan és irodalmának fejlődése*. Aula Kiadó.
- van 't Klooster, J. (2022). Technocratic Keynesianism: A paradigm shift without legislative change. *New Political Economy*, 27(5), 771–787.
- Kuc-Czarnecka, M., Saltelli, A., Olczyk, M., & Reinert, E. (2021). The opening of Central and Eastern European countries to free trade: A critical assessment. *Structural Change and Economic Dynamics*, 58, 23–34. <https://doi.org/10.1016/j.strueco.2021.04.005>
- List, F. (1940). *A politikai gazdaságtan nemzeti rendszere*. Budapest: Magyar Közgazdasági Társaság.
- McNamara, K. R. (2024). Transforming Europe? The EU’s industrial policy and geopolitical turn. *Journal of European Public Policy*, 31(9), 2371–2396.
- Mazzucato, M. (2013). *The entrepreneurial state: Debunking public vs. private sector myths*. Anthem Press.
- Myant, M. & Drahokoupil, J. (2011). *Transition economies: Political economy in Russia, Eastern Europe, and Central Asia*. Wiley.
- Myant, M. (2018). Dependent capitalism and the middle-income trap in East Central Europe. *International Journal of Management and Economics*, 54(4), 291–303.
- Nölke, A. & Vliegenthart, A. (2009). Enlarging the varieties of capitalism: The emergence of dependent market economies in East Central Europe. *World Politics*, 61(4), 670–702.
- Reinert, E. S. (2024). *The other canon of economics, Volume 1: Essays in the theory and history of uneven economic development*. Anthem Press.
- Reinert, E. S. (2006). European integration, innovations and uneven economic growth: Challenges and problems of EU 2005. In R. Compañó et al. (Eds.), *The future of the information society in Europe: Contributions to the debate* (pp. 127–152).
- Seidl, T. & Schmitz, L. (2023). Moving on to not fall behind? Technological sovereignty and the “geo-dirigiste” turn in EU industrial policy. *Journal of European Public Policy*, 31(8), 2147–2174. <https://doi.org/10.1080/13501763.2023.2248204>
- Stiglitz, J. E. (2024). *The road to freedom: Economics and the good society*. W. W. Norton & Company.

Stockhammer, E., Durand, C., & List, L. (2016). European growth models and working class restructuring: An international post-Keynesian political economy perspective. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 48(9), 1804–1828.

Susskind, D. (2024). *Growth: A history and a reckoning*. Harvard University Press.

Tabb, W. K. (1999). *Reconstructing political economy: The great divide in economic thought*. Routledge.

Vukov, V. (2020). More Catholic than the Pope? Europeanisation, industrial policy and transnationalised capitalism in Eastern Europe. *Journal of European Public Policy*, 27(10), 1546–1564. <https://doi.org/10.1080/13501763.2019.1684976>